

Murens fall enade tyskan

Berlinmurens fall hösten 1989 satte punkt för den tyska som utvecklats i DDR. Redaktionen för **ordboken Duden** tog sig an uppgiften att väva ihop språket i det enade Tyskland.

Av CARL UNDÉHN

En

STOR FEST HÖLLS i Leipzig 1991. Efter murens fall i november 1989 dröjde det inte länge innan DDR formellt upphörde att existera. Men det var först då, i slutet av augusti 1991, som Tyskland också språkligt kunde sägas vara enat. För första gången sedan 1947 fanns återigen en gemensam utgåva av den tyska ordboken *Duden*.

Under alla år av delning hade det funnits två redaktioner, som gjort var sin version av den inflytelserika ordboken. En redaktion i Mannheim för Västtyskland och en i Leipzig för Östtyskland.

Till skillnad från Sverige är det ingen akademi som ligger bakom Tysklands viktigaste ordbok, utan ett helt vanligt, kommersiellt förlag. Så har det varit ända sedan den första *Duden* gavs ut i Leipzig 1880.

Det som är speciellt är bredden. Samtidigt som *Duden* gör anspråk på att fungera som rättstavningsnorm anger den både betydelser och etymologi. *Duden* har också karaktär av uppslagsverk, eftersom den bland annat listar geografiska namn och kända personer.

– *Duden* är egentligen en "omöjlig" ordbok. Något liknande finns ingen annanstans i världen. *Duden* har lite av varje, säger Kathrin Kunkel-Razum.

Hon sitter på ett litet kontor i Berlin som knappast speglar hennes inflytande över det tyska språket. Som chefredaktör för *Duden* är det hon som ansvarar för vilka ord kommer med i boken – och vilka som inte gör det.

Rättstavningen kunde länge skilja sig åt mellan olika delar av Tyskland. Så sent som under första världskriget hade till exempel skolorna i Bayern egna böcker och egna regler för rättstavning – och *Dudens* förlag var långt ifrån ensamt om att trycka ordböcker.

– Men *Duden* blev snabbt en "folkordbok". Om du frågar

Duden måttstocken som man ska använda sig av, säger Kathrin Kunkel-Razum.

I sin roll som chefredaktör ansvarar hon för de 145 000 ord som finns i den 27:e och senaste upplagan av *Duden*. Men den skulle också kunna ses som den 32:a upplagan. När Tyskland var delat, mellan 1949 och 1990, publicerades fem upplagor av *Duden* i DDR och sex i Västtyskland. Det var separata utgåvor av ordboken som alla gjorde anspråk på att vara normerande för det tyska språket.

DE OLIKA VERSIONERNA skulle kunna ses som ett bevis för att delningen av Tyskland var så total att den även påverkade språket. Men var det verkligen så?

– Inom rättstavning fanns det ingen stor skillnad i de olika

"Rättstavningen kunde länge skilja sig åt mellan olika delar av Tyskland"

tyskar på gatan känner de bara till *Duden*. De vet ofta inte att det även finns andra ordböcker, säger hon.

Med tiden intog förlaget en särskild roll, och efter andra världskriget fick *Duden* en monopolställning.

– Den uppstod dels genom stora försäljningssiffror, dels genom ett beslut av kulturministern i Västtyskland 1955, som sa att i fall av tvekan om rättstavning är

Duden. Äldre kolleger har berättat att man noga följde vad de gjorde på "andra sidan" och lade stor vikt vid att sakerna inte gled isär, säger Kathrin Kunkel-Razum, som växte upp i Potsdam och alltså själv hade den östtyska *Duden* i skolan.

Men ordboken rymmer mycket mer än stavningsregler. Tittar man på de olika utgåvorna av *Duden* syns rejäla skillnader mellan öst och väst. DDR-*Duden* →

Kathrin Kunkel-Razum utsågs 2016 till chefredaktör för *Duden*.

Foto: Carl Undéhn

Berlinmuren blev symbol för det delade Tyskland. Men de språkliga skillnaderna mellan öst och väst blev aldrig särskilt stora.

Foto: Getty Images

innehöll alltid färre ord än den västtyska utgåvan. I de sista upplagorna från 1985 respektive 1986 skiljde det hela 30 000 ord.

Det var dock inget som partitrogna språkforskare i DDR såg som något problem. Bland annat hyllade den östtyska germanisten Willi Steinberg DDR-*Duden* 1968 med att den "innehåller alla ord som speglar arbetets hjältemod och våra människors verk för fred och framsteg". Ord som *Armenhaus*, 'fattighus', tyckte han att den västtyska *Duden* kunde behålla då "hos oss är både ord och sak sedan länge övervunnet".

Det mindre antalet ord berodde heller inte på att tyskan i DDR skulle vara mindre ordrik. Officiellt följde redaktionen i Leipzig principen från den första *Duden*, som menade att inga sammansatta ord behövdes så länge grundorden fanns med. Men i praktiken spelade även bristen på papper in.

Dessutom, trots Dudens monopolställning i Västtyskland, agerade förlaget där på en fri marknad. Fler ord var ett försäljningsargument för varje ny upplaga, vilket fick antalet att växa.

MEN DET VAR inte bara mängden ord som skiljde de båda böckerna åt. De ord som kom med i DDR-*Duden* fick i vissa fall starkt politiserade beskrivningar. I västtyska *Duden* definierades *Kosmopolitism* kort och gott som 'världsmedborgarskap'. Olika upplagor av DDR-*Duden* bjöd däremot på flera minst sagt detaljerade definitioner. År 1951 angavs betydelsen 'som världsmedborgarskap kamou-

Foto: Pressbild, Carl Undéhn

"Det var helt klart politiskt styrt, även om inte varje ord kontrollerades av partiet"

flerad ideologi för att förslava nationer till fördel för den anglo-amerikanska imperialismens maktanspråk'. År 1967 hade definitionen ändrats till 'världsmedborgarskap, ovetenskaplig ideologi från imperialistisk bourgeoisie'.

- Det var helt klart politiskt styrt, även om inte varje ord

kontrollerades av partiet. Men det fanns en riktning att följa och dessutom en utbredd själv-censur. Om man publicerade något som var fel kunde man snart bli av med jobbet, berättar Dieter Baer som ledde arbetet med DDR-*Duden* från 1976.

Vad som var "rätt" eller "fel" ändrades med tiden och →

Språktidningen 21

följde den politiska utvecklingen i landet. Han minns bland annat att *Deutschland*, 'Tyskland', ett tag i princip skulle försvinna för att ersättas med DDR. Under 1970-talet skruvades det ideologiska innehållet ner några steg. Orsaken var att landet behövde utländsk valuta.

– Då exporterades böckerna också till det "kapitalistiska utlandet", som det hette då, och definitionerna av orden blev mer allmänna, säger Dieter Baer.

FANNS DET DÅ en "östtyska"? I ett tal 1970 hävdade DDR:s mångårige ledare Walter Ulbricht att även den tyska språkliga gemenskapen var i upplösning.

Några år tidigare hade språkforskaren Manfred Hellmann inlett ett ambitiöst projekt för att undersöka skillnaderna i det tyska språket på de båda sidorna om järnridån. Under 15 år samlades tre miljoner ord in från dagstidningar i öst och väst i ett försök att kartlägga om språkbruket var på väg att glida isär. Och visst fanns det skillnader.

– De båda länderna hade ju sina egenheter med olika lagar, ja, olika system. Så det fanns ett behov av att ge saker olika namn och beteckningar, säger Kathrin Kunkel-Razum.

När västtyskarna packade sina Mercedes och BMW fulla för att under en veckas semester bo i ett *Ferienhaus*, satte sig östtyskarna i en knattrande Trabant för att åka till sin *Datsche*.

I väst handlades bananer i en *Supermarkt*, men det och många andra exotiska frukter var något som östtyskarna fick

Kathrin Kunkel-Razum började arbeta på *Dudens* redaktion 1997.

"Det fanns ett behov av att ge saker olika namn och beteckningar"

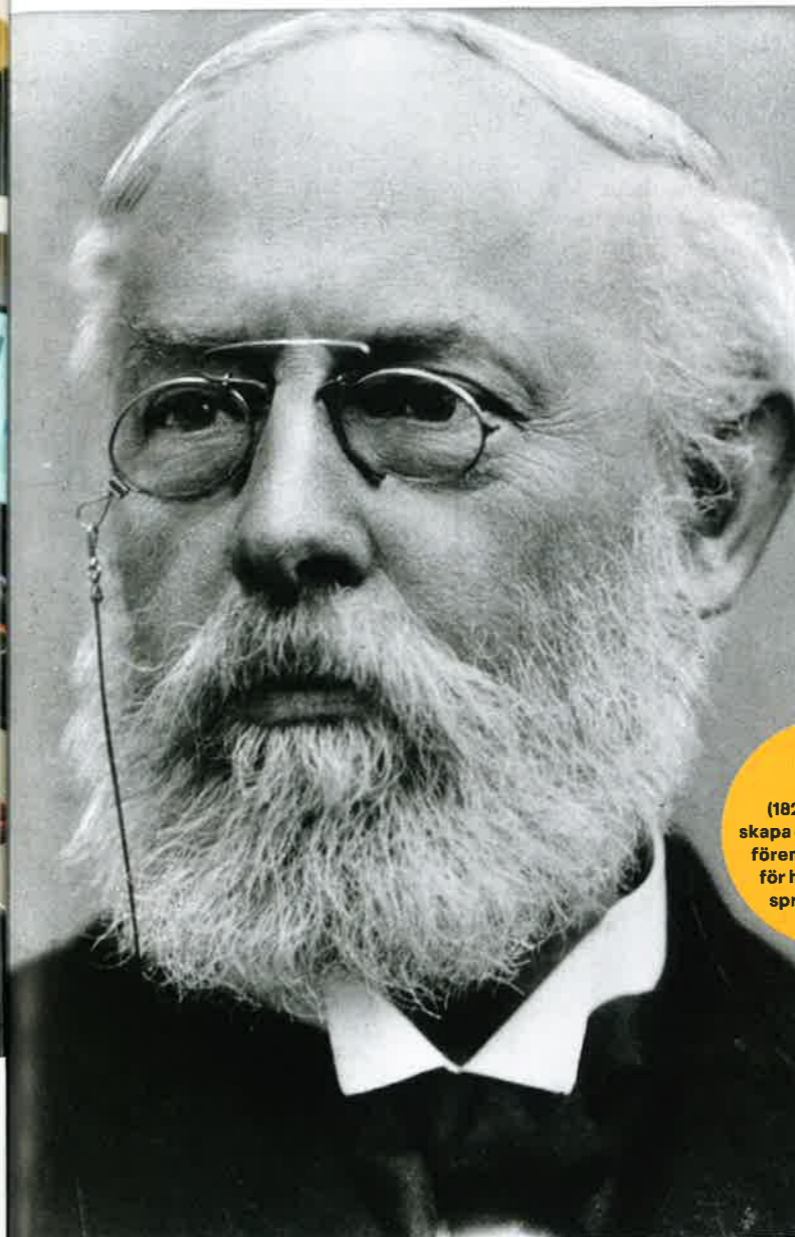
leta förgäves efter när de gick och handlade på en *Kaufhalle*.

– Eller *Broiler*, som var det mest berömda östtyska ordet av alla, säger Dieter Baer och fortsätter:

– Så kallades 'grillad kyckling' i DDR. Det var ett konstgjort ord från engelskans *to broil*, 'att grilla'. Men ingen

i Storbritannien säger *broiler*, skrattar han.

Exakt hur många DDR-typiska ord som fanns är svårt att säga. Enligt uppskattningar handlade det i alla fall om mellan 800 och 1 400 ord som främst användes på den östra sidan av muren. I språket dolde sig också typiskt östtyska feno-

KONRAD DUDEN (1829–1911) ville skapa en enhetlig och förenklad stavning för hela det tyska språkområdet.

Dessa ord, tillsammans andra östtyska klassiker som *Grillette* i stället för *Hamburger*, 'hamburgare', går visserligen att hitta även i den aktuella *Duden*. Men en stor del – om inte majoriteten – ord och uttryck som präglade språket i DDR försvann med statens upplösning. Det gäller framför allt ord som var kopplade till det politiska systemet. I dagens enade Tyskland behövs helt enkelt inte ord som *Ferienscheck*, som var en värdecheck för semester för medlemmar i den östtyska statliga fackföreningen.

– Naturligtvis försvinner ord när sakerna inte finns längre. Ett klassiskt fall är *Hausfrauenbrigade*. Det var grupper av kvinnor som sattes in i fabriker när det var ont om arbetskraft, vilket ju var vanligt i DDR. I dag skulle man kanske säga 'säsongarbetare', säger Kathrin Kunkel-Razum.

I andra fall ersattes orden av västtyska uttryck. Så blev *Popgymnastik* till *Aerobic*, *Kollektiv* döptes om till *Team* och *Schallplattenunterhalter*, på svenska ordagrant 'skivspelare- underhållare', blev det mer internationellt gångbara *DJ*.

GEMENSAMT FÖR ALLT var att det gick fort. Murens fall för 30 år sedan kom något oväntat för de flesta, men alla var överens om att det enade Tyskland också behövde en gemensam "Enhets-*Duden*".

– Enhets-*Duden* kom 1991 och byggde på den 19:e upplagan av den västtyska *Duden* samt nya ord från →

men, som speglade vardagen i den självutnämnda "arbetar- och bondestaten". Som att det på restaurangmenyer ofta gick att läsa att köttet eller fisken serverades med *Sättigungsbeilage*, på svenska ungefär 'mättande tillbehör'. Det var en diskbänksrealistisk omskrivning för potatis, pasta eller ris

som knappast fick det att vattnas i munnen hos gästerna. Orsaken var den ofta förekommande varubristen i landet. När menyn trycktes, kunde restaurangen inte veta vad som skulle finnas tillgängligt, och gästen fick snällt anpassa aptiten efter utbudet.

den östtyska *Duden*. Min förra chef berättade ofta hur de under arbetet åkte från Mannheim till Leipzig med så kallade "Interzonen"-tåg, som ju också är ett ord som inte längre används, skrattar Kathrin Kunkel-Razum.

EN SOM OFTA var med på tågen mellan Väst- och Öst-

"Iyrn efter murens fall blev den gemensamma ordboken också en viktig symbol för enandet av Tyskland"

tyskland var Michael Wegner, som var styrelseledamot för västtyska *Duden* och senare ansvarig för gemensamma upplagor.

- Jag var ofta i Leipzig och var ansvarig för att få ihop redaktionen där med oss i Mannheim. Vi åkte fram och tillbaka med tåg och förbindelserna var visserligen dåliga, men det fanns inte längre några politiska hinder, säger Michael Wegner.

På imponerande kort tid lyckades de båda redaktionerna ta fram en gemensam ordbok.

- I Västtyskland menade man så klart att de där på andra sidan förmodligen är så politiskt indoktrinerade att det kommer att dröja länge innan vi kan komma fram till en gemensam linje. Men vi märkte snabbt att det inte alls var så, säger Michael Wegner.

På "andra sidan" träffade han bland annat Dieter Baer, som minns det som ett vänskapligt samarbete.

- I praktiken jämförde vi de båda utgåvorna, lade till, tog bort och byggde ihop ett gemensamt verk, säger Dieter Baer.

De västtyska kollegorna fick då lära sig nyanser av språket hos sina grannar i öst. Till

Iyrn efter murens fall blev den gemensamma ordboken också en viktig symbol för enandet av Tyskland. Michael Wegner vill ändå skruva ner euforin kring *Enhets-Duden* något.

- Språk och rättstavning förväxlas ju gärna. Rättstavning är bara en speciell sida av språket, nämligen den skriftliga fixeringen av bokstäver - och språk är ju något annat. Men ändå sa man att "nu är vi tillsammans och har ett språk", säger han, och menar att det egentligen alltid har varit fallet.

- Man måste veta vad man pratar om och jag skulle aldrig säga att det fanns en öst- och en västtyska, säger Kathrin Kunkel-Razum.

Hon påpekar att det ändå fanns stora skillnader. Dels olika ord för att beskriva saker, där de västtyska varianterna kommit att dominera sedan murens fall, dels skillnader i hur man pratade om saker.

Som exempel nämner hon löner, något som diskuterades öppet i DDR där alla ändå visste vad grannen tjänade. I Västtyskland hette det däremot *Über Geld spricht man nicht*, 'pengar pratar man inte om', och ämnet löner är än i dag tabu.

Manfred Hellmanns tidigare studier visade också att västtyskarna i högre grad pratade om *ich*, 'jag', när östtyskarna föredrog det mer kollektivistiska *wir*, 'vi' eller *man*, 'man'.

- Så vad det helt säkert fanns var olika sätt att kommunicera. Det tror jag verkligen, och det tror jag också till viss del lever kvar än i dag, säger Kathrin Kunkel-Razum. ©

exempel att en *Datsche* är ett litet semesterhus till skillnad från en *Datscha*, som ju är ett ryskt trähus.

Ett hundratal ord från *DDR-Duden* kom med i den gemensamma utgåvan. Men framför allt kom en rad västtyska ord in i det som än i dag kallas för "de nya förbundsländerna", alltså det som tidigare var DDR. Enligt Historisches Museum i Berlin utökades den östtyska vokabulären med 2 000-3 000 nya västtyska ord och uttryck direkt efter återföreningen.

För många östtyskar innebär det att de i princip fick lära sig ett nytt språk: västtyska.

- Ja, så var det. Som *Bafög*, det västtyska ordet för studiestöd. Det var så klart inte svårt att lära sig, men det fanns inte i DDR så varje student fick ta reda på vad det var, säger Kathrin Kunkel-Razum.

cementerade fakta

Fyra
x
Berlinmuren

Liten DDR-ordlista

Antifaschistischer Schutzwall: 'antifascistisk skyddsvall', en politiskt färgad benämning av muren.

Krusta: en variant av 'pizza', bildat till *krustig*, 'skorpig, knaprig'.

Körperkulturstik: 'bodybuilding', ordagrant 'kroppskultur'.

Lipsi: en dans som introducerades 1959 som ett mindre dekadent alternativ till rock'n'roll. Ordet bildades till latinets *Lipsia*, 'Leipzig'.

Den 140 mil långa gränsen delade Tyskland mellan 1949 och 1989. DDR övervakade gränsen med bland annat beväpnade vakter, stängsel och landminor. Syftet var i praktiken främst att förhindra att DDR-medborgare flydde till Västtyskland.

Tysklands uppdelning

Efter andra världskrigets slut 1945 delades Tyskland in i fyra ockupationszoner av segrarmakterna USA, Storbritannien, Frankrike och Sovjetunionen. Huvudstaden Berlin fick särskild status och delades in i fyra sektorer.

Motsättningarna mellan ockupationsmakterna utvecklades snart till en kamp mellan skilda ekonomiska och politiska system. De brittiska, amerikanska och franska zonerna omvandlades 1949 till Västtyskland. Samtidigt bildades Östtyskland av den sovjetiska zonen. Berlinmuren restes 1961 för att stoppa flykten från öst till väst.

Under hösten 1989 samlades hundratentals östtyskar i demonstrationer mot regimen. På kvällen den 9 november samma år öppnades Berlinmuren. Återföreningen skedde formellt den 3 oktober 1990. Berlin blev då åter huvudstad i ett enat Tyskland.

Det här är Duden

Ordboken *Duden* skapades av gymnasieläraren Konrad Duden och gavs ut för första gången 1880. Den aktuella utgåvan är den 27:e upplagan och innehåller 140 000 ord, vilket är 5 000 fler än förra upplagan. Den första *Duden* innehöll 27 000 ord. Det längsta ordet i senaste *Duden* är *Aufmerksamkeitsdefizit-/Hyperaktivitätsstörung*, 'adhd', som består av 44 bokstäver. Det ännu längre *Rindfleischetikettierungsüberwachungsaufgabenübertragungsgesetz*, 'nötköttets-etiketteringsövervakningsansvarsfördelningslag', som myntades 1999 av Till Backhaus, jordbruksminister i Mecklenburg-Vorpommern, har dock inte tagits med i *Duden*. Andra tyska ordböcker är bland annat *Pons* och *Deutsches Wörterbuch* från förlaget Wahrig.

Foto: Istockphoto, Getty Images

Här är det 1934 års upplaga som rådfrågas.